

משה כדגם מנהיגות בספר דברים

מקובל לחלק את ספר דברים לשלושה: נאום התוכחה של משה (פרקים א'-י"א); נאום המצוות (י"ב-כ"ו); הברית, הברכות והקלות, והשירות (כ"ז-ל"ד). החלוקה איננה חדה, ויש נושאים המשותפים לשלושתם.¹ ברצוננו לדון במוטיב אחד המקשר בין החלק הראשון לבין החלק השני של הספר, והוא מוטיב המנהיגות.

למרות גדולתו של משה ומסירות נפשו לעם ישראל, לא זכה משה להיכנס לארץ המובטחת. אף על פי כן, הניח משה את התשתית להנהגה שתוביל ותנחה את העם בארץ ישראל. במאמר הזה נראה כי משה עשה זאת בשלושה מישורים: בפועל האישי כמנהיג; בדרך שבה סיפר את קורות העם; ובדרך שבה הציג את המצוות המוטלות על העם הנכנס לארץ. ננתח כמה אירועים שבהם מילא משה תפקיד מרכזי, על פי המסופר בנאום הראשון, ונעמיד אותם מול מצוות המוזכרות בפרשת שופטים. ההשוואות האלה מורות שמשה מגלם בחייו דגם מנהיגות, ודגם זה מטרים את פרשת שופטים, פרשת המנהיגות. משה מהווה דוגמה אישית בהנהגתו את העם, וגם קובע נורמות של משפט ושל הנהגה שיכוונו את העם בעת התבססותם בארץ.

א. משה הממנה שופטים ועומד בראשם

אחרי שמשה מצטט את קריאת הקב"ה לעם לרשת את הארץ (א', ז-ח), הוא מזכיר את יזמתו למנות שופטים.² ללא ספק, אזכור מינוי השופטים לאחר הציווי לנוע לעבר הר האמורי אינו תואם את סדר האירועים בפרשת יתרו.³ מדברי משה נוצר הרושם כאילו הדבר המשמעותי הראשון שהוא עשה במדבר היה מינוי שופטים.

1. הנושא של עבודה זרה הוא אחד מהם, ואולי הבולט ביניהם.
2. בניגוד למה שמשמע משמות י"ח, ששם יתרו יזם את המהלך. אין בכונתי לדון במאמר זה בהבדלים בין הדיווח המקורי לבין הדיווח בסדר דברים.
3. על פי פשטי הכתובים מינוי השופטים התרחש לפני מתן תורה, וזאת גם דעת רמב"ן בפירושו לשמות י"ח, א. כבר נחלקו במכילתא (מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דעמלק פרשה א, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 188), אם יתרו הגיע לפני מתן תורה או אחריו. השווה ראב"ע, שמות י"ח, א, המאחר את פרשת עצת יתרו עד לאחר מתן תורה, בין היתר על סמך הפסוקים בדברים.

הסדר שבו בוחר משה להציג את מעשיו טומן בחובו מסר. העמדת סיפור המעשה בפרשת דברים לעומת פתיחת פרשת שופטים, תסייע לנו לגלות מסר זה, יחד עם מסרים נוספים:

פרק א'

הבו לכם אנשים חכמים ונבנים וידעים
לשבטיכם ואשימם בראשיכם (יג).

ואצוה את שבטיכם בעת ההוא לאמר
שמע בין אחיכם ושבטתם צדק בין איש
ובין אחיו ובין גרו (טז).
לא תכירו פנים במשפט כקטן כגדול
תשמעו לא תגורו מפני איש כי המשפט
לאלהים הוא והדבר אשר יקשה מכם
תקרבון אלי ושמעתיו (יז).

פרק ט"ז

שבטים ושבטים תתן לה בכל שעריך אשר
ה' אלהיך נתן לה לשבטיך ושבטו את העם
משפט צדק (יח).

לא תטה משפט לא תכיר פנים ולא תקח
שחד כי השחד יעור עיני חכמים ויסלף
דברי צדיקים (יט).
צדק צדק תרדף למען תחיה וירשת את
הארץ אשר ה' אלהיך נתן לה (כ).

פרק י"ז

כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין
דין לדיו ובין נגע לנגע דברי ריבת בשעריך
וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה'
אלהיך בו (ח).
ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר
יהיה בימים ההם ודרשת והגידו לה את
דבר המשפט (ט).
ועשית על פי הדבר אשר יגידו לה מן
המקום ההוא אשר יבחר ה' ושמרת
לעשות ככל אשר ירוך (י).

ואצוה אתכם בעת ההוא את כל הדברים
אשר תעשון (יח).

בפרק א', משה מתאר כיצד יזם את הקמתה של מערכת משפטית במדבר. הוא ביקש מהעם לבחור אנשים שהוא ימנה כשופטים, ויצווה עליהם לשפוט בצדק. אם הם יתקשו להכריע בדיון, יהיה עליהם לפנות אליו לצורך הכרעה סופית.

נקודות הדמיון בין שני הקטעים המצוטטים לעיל בולטות לעין: (א) בשניהם משה מערב את העם במינוי השופטים ("הבו לכם"; "תתן לה"). (ב) בשניהם מזוהר משה את השופטים מפני הטיית הדין. (ג) בשניהם דואג משה לערכאה גבוהה שתקבע את הדין הסופי ("תקרבון אלי"; "אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם"). נראה לי שהשופט היושב בבית הדין העליון תופס את מקומו של משה, וגם אליו חייבים להקשיב. (ד) המילים "וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר

ה'” רומזות כי סמכותם של השופטים נובעת ממקור אלוהי,⁴ כמו שנאמר בפרק א',
”כי המשפט לאלהים הוא”.

ראינו שמשם מגיב לקריאת ה' לרשת את הארץ על ידי מינוי שופטים. כפי שמבין רש"ר הירש (בפירושו לדברים א', ט), ההכנה הטובה ביותר לכניסה לארץ וליישובה, היא בניין מערכת שתדאג לחיי מוסר בתוך בני ישראל. ואמנם, משה מצווה את השופטים הנבחרים לשפוט את העם על פי קני מידה מוסריים. נראה שקני מידה אלה מהווים תשתית לחיי אומה תקינים; בלעדיהם לא יוכל משה לשאת את ”טרחכם ומשאכם וריבכם” (א', יב). גם בהיכנסם לארץ, מצווים בני ישראל בראש ובראשונה להקים מערכת משפט שתדמה, על פי ההקבלות שצוינו לעיל, לאותה מערכת שהקים משה. הציווי של ”שפטים ושטרים תתן לך” הוא הציווי הראשון ביחס למנהיגות בארץ ישראל. אם כן, נראה שמשם מרמז לבני ישראל שעליהם לראות בו מודל לחיקוי, והקמת מערכת משפט צריכה לעמוד בראש סדר העדיפויות של העם.

שאלה פרשנית העולה בדברי משה בפרק א' תחדד את הקשר בין הקטעים. בפסוק יח, לא ברור למי מכוונות המילים ”ואצוה אתכם... את כל הדברים אשר תעשו”, ובאלה דברים מדובר. האם דברי משה כאן הם המשך לדבריו לשופטים (רש"י), או שמא הם מופנים לעם (רמב"ן)? רש"י, המתבסס על הספרי,⁵ מסביר על דרך הדרש שהדברים הם ”עשרת הדברים שבין דיני ממונות לדיני נפשות”. לעומתו, מעדיף רמב"ן את מה שהוא מכנה פשט הכתוב, דהיינו שמדובר ב”חוקים ותורות” שלימד משה את בני ישראל, הכול על פי עצת יתרו (שמות י"ח, כ). הפנייה ”אתכם” בפסוק הנזכר, לעומת ”שפטיכם” בפסוק טז, מאששת את דעתו של רמב"ן שמשם פונה כאן אל העם. יתרו יעץ למשה ללמד את התורה לבני ישראל בעצמו ולא להטיל זאת על השופטים. ביסוס נוסף להבנת רמב"ן ניתן להביא מהשוואת פסוק זה לפסוק י בפרק י"ז. בין שני הפסוקים יש דמיון לשוני העשוי להצביע גם על דמיון רעיוני. בפרק א' משה מציין: ”ואצוה אתכם... את כל הדברים אשר תעשו”. בפרק י"ז הוא מזהיר: ”ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך... ושמרת לעשות ככל אשר יורוך”. כמו שבפרק י"ז מדובר בכל העם, כך ייתכן שבפרק א' מדובר בכל העם. ואולי

4. השווה לדברי רמב"ן, דברים י"ז, יא: ”וחתך לנו הכתוב הדין, שנשמע לבית דין הגדול העומד לפני השם במקום אשר יבחר בכל מה שיאמרו לנו בפירוש התורה, בין שקבלו פירושו עד מפי עד ומשה מפי הגבורה, או שיאמרו כן לפי משמעות המקרא או כוונתה, כי על הדעת שלהם הוא נותן [ס"א לנו] להם התורה, אפילו יהיה בעיניך כמחליף הימין בשמאל, וכל שכן שיש לך לחשוב שהם אומרים על ימין שהוא ימין, כי רוח השם על משרתי מקדשו ולא יעזוב את חסידיו, לעולם נשמרו מן הטעות ומן המכשול”.

5. ספרי דברים פ'סקא יח, מהד' פינקלשטיין עמ' 30.

אפשר להשליך מן ההקשר של ציות לשופט שבפרק י"ז, גם לפרק א': כאשר מצווה משה את בני ישראל, לאחר מינוי השופטים, לעשות את הדברים אשר ציווה, כלול בכך גם החיוב לציית לשופטים שזה עכשיו מוננו. חז"ל ביטאו רעיון דומה, בהתבסס על הדמיון בין פסוק טז לפסוק יח:

כתיב (דברים א', טז) 'ואצוה את שפטיכם בעת ההיא' וכתוב (דברים א', יח) 'ואצוה אתכם בעת ההיא'. אמר רבי אלעזר אמר רבי שמלאי: אזהרה לציבור שתהא אימת דיין עליהן (סנהדרין ח ע"א).

בניגוד למצוות אחרות הקשורות להנהגת העם, הקמת שופטים איננה תלויה בכיבוש ובהתנחלות מלאים,⁶ ואיננה מחכה לסימן מן השמים.⁷ היא תלויה ברצונו של העם לקיים ציווי זה מתוך שאיפה לבנות חברה בריאה, ואין לדחות את קיום המצווה הזאת.⁸ זאת אחת המצוות שבספר דברים שמבטיחה ישיבה בארץ לאורך זמן: "למען תחיה וירשת את הארץ..." (ט"ז, כ). מבחינה ספרותית, קיימת זיקה כיאסטית בין מינוי שופטים בפרק א', לבין מינוי שופטים בפרק ט"ז:

פרק א'	פרק ט"ז
ראה נתתי לפניכם את הארץ באו ורשו את הארץ אשר נשבע ה' לאבותיכם לאברהם ליצחק וליעקב לתת להם ולזרעם אחריהם (ח).	שפטים ושטרים תתן לך בכל שעריך אשר ה' אלהיך נתן לך לשבטיך ושפטו את העם משפט צדק (יח).
הבו לכם אנשים חכמים ונבנים וידעים לשבטיכם ואשימם בראשיכם (יג).	צדק צדק תרדף למען תחיה וירשת את הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך (כ).

נראה בבירור שהישיבה בארץ לאורך זמן תלויה במינוי שופטים ובעשיית צדק.⁹

לאחר מינוי השופטים עובר משה לעניין המרגלים. כידוע, לאחר קביעת העונש הקשה של הליכה במדבר ארבעים שנה ומות דור המדבר, מתעורר הרצון בחלק מן העם לעלות לארץ. דברי משה מזכירים שוב פסוקים מקבילים בפרשת שופטים:

פרק א'	פרק י"ז
ואדבר אליכם ולא שמעתם ותמרו את פי ה' ותזדו ותעלו הרהר ויצא האמרי הישב בהר ההוא לקראתכם וירדפו (מג).	והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמע אל הכהן העומד לשרת שם את ה' אלהיך או אל השפט ומת האיש ההוא (יז).

6. השווה למינוי המלך: "כי תבא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת אשימה עלי מלך ככל הגוים אשר סביבתי" (דברים י"ז, יד).
7. השווה לבחירת נביא: "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר אצוונו" (דברים י"ח, יח).
8. אמנם, העם מצווה למנות שופטים "בכל שעריך", דבר המצריך ישיבת קבע בערים.
9. לגבי האמירה "צדק צדק תרדף", רש"י, ראב"ע ורמב"ן מבינים שמדובר בבעלי הדין, או בעם באופן כללי, לעומת הפנייה לשופטים.

אֶתְכֶם כַּאֲשֶׁר תַּעֲשִׂינָה הַדְּבָרִים וַיִּכְתּוּ אֶתְכֶם וּבַעֲרַת הָרַע מִיִּשְׂרָאֵל (יב).
בְּשַׁעִיר עֵד חֲרָמָה (מד). וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וַיִּרְאוּ וְלֹא יִזְדוּן עוֹד (

המקרה הספציפי של אי-ציות למשה בסיפור המעפילים, משמש דגם לאי-ציות לכוהן ולשופט היושבים בבית הדין הגדול. השורשים המשותפים לשני הקטעים, שמ"ע וזו"ד, מחזקים את הקשר ביניהם.¹⁰ כמו שנענשו המעפילים בעונש מוות על אי ציות למשה ולה', כך מי שימרה את פי השופט ייענש בעונש מוות.¹¹ גם כאן משה מתאר את מנהיגותו כדגם שישמש את בני ישראל בעתיד.

ב. משה כמצביא

בפרק ב' הקב"ה מצווה את משה לקום ולהילחם נגד סיחון, והוא אומר לו במפורש ששאר העמים ישמעו את שמעו ויפחדו ממנו. דברי עידוד לפני קרב נשמעים גם בפרשת שופטים, בפי הכוהן משוח המלחמה¹² (כ', ג-ד). הדמיון בין שני הקטעים מתחזק בהקשר של קריאה לשלום:

פרק כ'

כִּי תִקְרַב אֶל עִיר לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ וְקִרְאתָ
אֵלֶיהָ לְשָׁלוֹם (י).

פרק ב'

וְאֶשְׁלַח מַלְאָכִים מִמִּדְבַּר קְדְמוֹת אֶל סִיחֹן
מֶלֶךְ חֲשָׁבוֹן דִּבְרֵי שָׁלוֹם לְאָמֹר (כו).

למרות שנצטווה משה להתגרות בסיחון, אין הוא מוותר על אופציית השלום. וכפי שמציין רמב"ן, יזמתו של משה מפליאה עוד יותר לאור היות סיחון מלך האמורי, שהוא אחד משבעת עמי כנען. אילו היה סיחון מקבל את הצעת משה, היה העם מוותר על כיבוש השטח, והיה מאבד את הילת הניצחון שהרשימה כל כך את בלק (במדבר כ"ב, ב) ואת אחרים (יהושע ב', ט). ולמרות זאת, הבין משה שהדרך העדיפה היא יישור ההדורים ומניעת שפיכות דמים. על מעשה זה מעיר מדרש תנחומא צו ג:

אתה מוצא שבטל הקב"ה גזרתו מפני השלום אימתי, בשעה שאמר הקב"ה למשה כי תצור אל עיר ימים רבים וכל אותו הענין, א"ל הקב"ה שיחרים אותם שנא' 'כי החרם תחרימם' (דברים כ', יז), ומשה לא עשה כן אלא אמר עכשיו אני הולך ומכה מי חטא ומי שלא חטא? אלא בשלום אני בא עליהם שנא' 'ואשלח מלאכים ממדבר קדמות דברי שלום... אעברה בארצך' (דברים ב', כו). כיון שראה שלא בא לשלום הכהו שנא' 'יכו אותו ואת בניו ואת כל עמו' (במדבר כ"א, לה). אמר הקב"ה אני אמרתי 'כי

10. "זדון" מופיע פעמיים בספר דברים: פעם בקשר לזקן ממרה (כמצוטט לעיל) ופעם בקשר לנביא שקר. השורש "זוד" מופיע עוד שלוש פעמים: פעם אצל המעפילים, פעם אצל זקן ממרה, ופעם אצל נביא שקר. יוצא אפוא שמתוך חמש היקרויות של המילה, היא מופיעה פעמיים בהקשר של זקן ממרה ופעם בהקשר של המעפילים.

11. מעניין שחז"ל כינו את האדם המתואר ב"ז, יב "זקן ממרה", בדומה ללשון בא', מג, "ותמרר".
12. סוטה מב ע"א.

החרם תחרימם' (דברים כ', יז) ואתה לא עשית כן, חייך כשם שאמרת כך אני עושה שנא' כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום... (דברים כ', י).

המדרש מרחיק לכת מעבר למה שראינו עד כה. לפי הפשט, משה הבין שעליו להציע פשרה לפני שהוא יוצא לקרב. לפי המדרש, משה בעצם מבטל גזרה משמים הנראית לו כבלתי הוגנת, ולא רק שאינו ננזף, אלא מהווה דוגמה, כביכול, לקב"ה! משה תופס את הלחימה כעונש עבור מי שחוטא, ולא כמהלך מדיני או צבאי של עם, ודורש שאין לפגוע באלה שלא הוכח פשעם.¹³ לכן, צריך להציע להם קודם כול את האפשרות להשלים אתנו. רק אחרי שהאויב מוכיח שאין פניו לשלום, אז מותר להכות בו. בעקבות משה, גוזר ה' שאסור להכריז מלחמה בלא קריאה מקדימה לשלום, וכך נקבע להלכה בדיני המלחמה שבפרשת שופטים.¹⁴ משה בהתנהגותו קובע שגם במלחמה נגד האמורי, אחד משבעת עמי כנען, אין פותחים מיד בלחימה.¹⁵

ג. משה כנביא

אחרי שמשה חוזר על עשרת הדיברות, הוא מזכיר את תגובת העם לשמיעת קול ה':

פרק ה'

וַיְהִי כְשֶׁמְעַכְם אֶת הַקּוֹל מִתּוֹךְ הַחֹשֶׁךְ וַהֲרָה בְּעַר בְּאֵשׁ וַתִּקְרְבוּן אֵלַי כָּל רְאֵשֵׁי שְׁבִטֵיכֶם וַזְקַנְיֵכֶם.

13. תיאור זה של המדרש מעלה את האסוציאציה של אברהם, המטיח כלפי הקב"ה, "השפט כל הארץ לא יעשה משפט?" (בראשית י"ח, כה) בדבר השחתת סדום. בשני המקרים מתברר בסוף שאין צדיקים, לא בסדום ולא בממלכת סיחון. עיין גם בדברי המדרש על הפסוק 'אל תירא אברם אנכי מגן לך', בראשית רבה לך-לך פרשה מד ד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 427: "ר' לוי אמר לפי שהיה אבינו אברהם מתפחד ואומר תאמר אותן אוכלסין שהרגתי שהיה בהם צדיק אחד וירא שמים אחד...".

14. ניסוח המדרש מפתיע, משום שגזרת הקב"ה מתוארת לא פעם כדבר מוצק, שלא ניתן לשנותה. ראה, לדוגמה, במדבר רבה חוקת פרשה יט א: "אמר הקב"ה חקה חקתי גזירה גזרתי אי אתה רשאי לעבור על גזרתי". ראה עוד מדרש תהלים מזמור ט ב, מהד' בובר עמ' 80: "אמר לו הקב"ה וכתוב ישר דברי אמת' (קהלת י"ב, י), כבר כתבתי לך על ספרי יושה, שנאמר 'הלא היא כתובה על ספר הישר' (יהושע י', יג), עשה בישרות, עשה בתמימות, עשה באמונה, גזירה גזרתי, חוקה חקתי, ואין להרהר אחריה". ראה עוד סדר אליהו רבה פירקא יח, מהד' איש שלום עמ' 100: "אבל מה אעשה כבר גזרתי עליכם שאתם בניי ועבדיי, שנאמר 'כי לי בני ישראל עבדים' (ויקרא כ"ה, נה)...".

15. המדרש מניח שדברים כ', י מתייחס גם לשבעת העממים. ראה על כך מחלוקת רש"י ורמב"ן על אתר.

ותאמרו הן הראנו ה' אלהינו את כבודו ואת גדלו ואת קלו שמענו מתוך האש היום
הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי.

ועתה למה נמות כי תאכלנו האש הגדלה הזאת אם יספים אנחנו לשמע את קול ה'
אלהינו עוד ומתנו.

כי מי כל בשר אשר שמע קול אלהים חיים מדבר מתוך האש כמנו ויחי.
קרוב אתה ושמע את כל אשר יאמר ה' אלהינו ואת תדבר אלינו את כל אשר ידבר ה'
אלהינו אליך ושמענו ועשינו (דברים ה', כ-כד).

העם מבקש שלא לשמוע יותר את קול ה' בצורה בלתי אמצעית; משה יתווך בינם
לבין הקב"ה. גם בפרשת שופטים מוזכרת שוב דרישת העם שלא לשמוע באופן ישיר
את קול ה':

פרק י"ח

כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעננים ואל קסמים ישמעו ואתה לא כן
נתן לך ה' אלהיך.

נביא מקרובך מאחיד כמני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעו.
ככל אשר שאלת מעם ה' אלהיך בחרב ביום הקהל לאמר לא אספ לשמע את קול ה'
אלהי ואת האש הגדלה הזאת לא אראה עוד ולא אמות.
ויאמר ה' אלי היטיבו אשר דברו.

נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר
אצננו (דברים י"ח, יד-יח).

מתוך ההקשר מתברר שהנביא בא במקומם של מעוננים וקוסמים. בתפיסה
האלילית המעוננים והקוסמים קישרו בין בני האדם לבין העולמות העליונים, או
בינם לבין עולם המתים. התורה אוסרת את הפנייה לאנשים האלה. רק הנביא יכול
להביא את דבר ה' אל העם. הנביא הוא בשר ודם, אחד מהם, "מקרב אחיהם", אבל
הוא נבחר לתפקיד מיוחד זה. פעמיים מצוין שהעם ביקש ממשה להתמיד בתפקידו
כנביא, וכי בקשה זו טובה בעיני ה': "היטיבו כל אשר דברו" (ה', כה) "היטיבו אשר
דברו" (י"ח, יז). כפי שביקשו ממשה לייצג את הקב"ה, כך ראוי שבני ישראל יחפשו
את הנביאים ויתפללו להיבחרם.¹⁶ משה הוא המודל לכל שאר הנביאים שיבואו
אחריו ("נביא כמוני", "נביא כמוך").¹⁷ הוא משמש דוגמה מובהקת לנביא אמת,

16. השווה דברי עמוס, הניבא שבעת הפורענות "ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו" (עמוס
ח', יג).

17. אומר רמב"ן (דברים י"ח, טז): "...ולכך אמר בכאן 'נביא מקרובך מאחיד כמוני יקים לך ה' -'
ותאמין בו כאשר אתה מאמין בו, כי כן שאלת להיות דברי השם עמכם על ידי ושתשמעו
אלי, אם כן האמינו גם כן בשאר הנביאים הבאים אחרי, כי כמוני כמוהם. וזה טעם 'היטיבו
אשר דברו' - להאמין בנביאי, וכן אעשה להם לדורותם. ויתכן שהיתה שאלתם שם לדורות,

בניגוד גמור לקוסמים ולנביאי שקר המציגים את עצמם כמי ששמעו את דבר ה', אך בודים זאת מלבם.

ד. משה מבדיל שלוש ערי מקלט בעבר הירדן

בכל הדוגמות שהבאנו עד כה, הסתמכנו על קטעים רטורוספקטיביים שבהם מספר משה על האירועים. יוצא דופן הוא המעשה של הבדלת ערי מקלט בעבר הירדן, אשר מספר עליו הכתוב עצמו, לאחר מה שמכנה רד"צ הופמן "הנאום הראשון", נאום שמתחיל בפרק א', ו, ומסתיים בד', מ.¹⁸ מהי משמעות מעשה זה? רש"י (ד', מא) מסביר את המעשה כביטוי לרצון משה לקיים מצווה שבאה לידו. ספורנו (שם) מוסיף את המרכיב החינוכי: "להראות לישראל מה נכבד ענין שמירת המצוות שהקפיד לקיים קצת מצוות עשה". אולם שניהם אינם מסבירים מדוע דווקא ערי מקלט. לזה נדרש רשב"ם (שם):

אז יבדיל משה - למה הפסיק דברי משה שהם מחוברים יחד זה אחר זה וכתב זה המעשה בינתים? אלא לפי שהאריך בדברים עד עכשיו, ועתה מתחיל לפרש המצוות היאך ביאר את התורה הזאת, והוא צריך לומר בשפטים ושטרים 'שלוש ערים תבדיל לך בתוך ארצך אשר ה' אלהיך נותן לך' (דברים י"ט, ב), ואם ירחיב לעתיד לבא 'ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה' (שם י"ט, ח), ועל שלש הערים שצוה לו הק' באלה מסעי לעשות בעבר הירדן לא הזכיר שם ולא צוה משה לישראל, לכך כתוב כאן כי משה הבדילם כבר ולכן לא צוה לישראל.

רשב"ם מנמק מדוע הושמטה מפרשת שופטים מצוות הבדלת ערי המקלט בעבר הירדן המזרחי, מצווה המוזכרת בפרשת מסעי (במדבר ל"ה, יד). תשובתו היא שמשה בעצמו הבדיל ערים אלה, ולכן לא היה צורך להזכיר את העניין בהתייחסות החוזרת לערי מקלט, בפרשת שופטים.¹⁹

רשב"ם מקשר בין מעשה משה לבין הציווי בפרשת שופטים החל על הציבור, אבל הוא אינו מזכיר קשר מהותי בין המעשים. ברצוננו להציע, בדומה לספורנו, שמשה רוצה לשמש דוגמה לעם לקיום מצוות ה'. אולם שלא כמו ספורנו, נראה לנו שיש משמעות מיוחדת דווקא להבדלת ערי מקלט, ומשה בכוונה בחר לקיים מצווה זו ולהעלותה על נס.

וקבלתם שאמרו לשמוע ממשה באמרם 'ואת תדבר אלינו... ושמענו ועשינו' גם כן לדורות עולם".

18. פירוש רד"צ הופמן לספר דברים, תל אביב תש"ך, עמ' יז.

19. הסברו זה של רשב"ם דומה לפירושו במקומות אחרים, שבהם מסביר רשב"ם שהתורה מקדימה פרט מסוים כדי שיובן עניין שיבוא בהמשך. ראה, לדוגמה, פירוש רשב"ם לבראשית כ"ו, טו; שמות ב', כג.

מצוות הבדלת ערי מקלט לרוצחים בשוגג מופיעה במדבר ל"ה, בדברים י"ט, ומרומזת בשמות כ"א, יג. כמו כן, נאמר שגם משה (דברים ד') וגם יהושע (יהושע כ') הבדילו ערי מקלט.²⁰ נראה שריבוי האזכורים של מצווה זו מצביע על חשיבותה המרובה.

דומה שיש יותר ממטרה אחת בקיום ערי המקלט:²¹ להציל את הרוצח בשגגה מאת גואל הדם (במדבר ל"ה, כד), ולהטיל על הרוצח בשגגה את עונש הגלות²² עד מות הכוהן הגדול.²³ אולי עונש זה גם ירתיע, ויגרום לאנשים להיזהר כאשר הם משתמשים במכשירים מסוכנים.²⁴ שפיכות דמים היא חטא חמור ביותר, המחניף ומטמא את הארץ (במדבר ל"ה, לג-לד) וגורם לסילוק השכינה (כדברי ספרי במדבר, פסקא קט, מהד' הורוויץ עמ' 220), ועל כן אין פלא שיש התייחסות חוזרת ונשנית לערי המקלט. נראה שְעָרִים אלה מילאו תפקיד מרכזי בסדרים החברתיים ובאושיות המשפט בישראל. הרוצח בשוגג נמצא במעין 'שטח אפור' מבחינה משפטית. מצד אחד, הוא גרם למותו של אדם מישראל על לא עוול בכפו, ובזה הוא הזיק לפרט. שפיכות דמים גם מטמאת את הארץ ומשפיעה על הכלל ביחסו לקב"ה. מצד שני, הוא לא רצח בכוונה ולא התכוון לבצע פשע. מצב מסובך זה דורש טיפול מיוחד. ערי מקלט מיוחדות במערכת הענישה התורנית בזה שהן כולאות את החייב, כמו בתי סוהר של ימינו, עונש שאינו קיים כתגובה לפשעים אחרים. אולם ערי המקלט אמורות גם לספק כפרה לרוצח, כפרה המגיעה לשיאה כנראה עם מות הכהן הגדול, וגם, כאמור, לספק הגנה מפני גואל הדם. אפשר לראות במוסד ערי המקלט מנגנון

20. ראה גם דה"א ו', נא-נב: "וממשפחות בני קהת ויהי ערי גבולם ממטה אפרים. ויתנו להם את ערי המקלט את שכם ואת מגרשיה בהר אפרים ואת גזר ואת מגרשיה".

21. ראה: ר' ריבלין, 'עיון בפרשיות שפיכות דמים בתורה: ערי מקלט ועגלה ערופה', **מגדים** כח, תשנ"ח, עמ' 19-28. המחבר משווה בין הרצאת הדברים במדבר ובדברים, ומתמקד בהבנת העונש המוטל על הרוצח בשוגג. במאמרנו, בחרנו להתמקד בקשר שבין פעולת משה לבין הציווי הכללי להבדיל ערי מקלט.

22. חז"ל כינו את המעבר לעיר מקלט "גלות". ראה, למשל, ספרי דברים פסקא קפז, מהד' פינקלשטיין עמ' 226: "מי שנתחייב מיתה הרגוהו שנאמר 'ושלחו זקני עירו ולקחו איתו משם' (דברים י"ט, יב). מי שלא נתחייב מיתה פטרוהו שנאמר 'הוצילו העדה את הרצח' (במדבר ל"ה, כה). מי שנתחייב גלות מחזירים אותו למקומו שנאמר 'והשיבו אתו העדה (שם ל"ה, כו). רבי אומר רוצח גולה לעיר מקלט כסבור שקולטתו כדרך שקולטתו שוגג...". ריבלין (לעיל, הערה 21) מצביע על ההקבלות בין רצח קין את הבל והשלכותיו, לבין דיני ערי מקלט, כאשר קין 'גולה' ממקומו ונע ונד בארץ.

23. לדעת ראב"ע (פירושו לבמדבר ל"ה, כה), מות הכוהן הגדול מכפר בעד ישראל, והרצח שאירע בחייו יכופר במותו.

24. כך ניתן להבין את הצורך בפירוט הכלים בדברים י"ט, ה.

שמתפקד ברבדים שונים בעת ובעונה אחת,²⁵ במטרה להשיג יעדים אישיים וחברתיים. זאת ועוד: העדה השופטת את הרוצח מחליפה את מקומה של המשפחה הבאה לגאול את הדם, ובכך מעבירה את עשיית הצדק מידיים פרטיות לגוף שקול ואובייקטיבי.²⁶

בהבדלת ערי המקלט בעבר הירדן מצהיר משה שהוא מכשיר את הקרקע לבניית מערכת משפטית, שתדאג הן להגנתו של הפרט²⁷ והן לערכיו של הציבור. ערכים אלה כוללים את הסלידה משפיכות דמים, הן של הנרצחים בפוטנציה והן של הרוצחים בשוגג, ואת החשיבות שבהעברת עשיית הדין לגופים ניטרליים. לדברי א' רופא, "המוסד המשפטי של ערי מקלט... הוא הישג מרשים של המחשבה המוסרית והמשפטית הישראלית במאבקה להקמת מדינת צדק... [הזקנים] מסרו לאחר משפט את המזיד בלבד ביד גואל הדם להמיתו. גואל הדם הפך עתה למכשיר הוצאה לפועל בשביל בית הדין".²⁸ משה בחר אפוא לקיים דווקא מצווה המבטאת 'מדינת צדק', מצווה הכוללת בתוכה את ערכי הפרט והכלל, ואת התחומים שבין אדם לחברו ושבין אדם למקום. וכפי שניתן להסיק מדברי רשב"ם לעיל, פרשת ערי מקלט בפרק י"ט היא המשך טבעי ומתבקש מפעולת משה בפרק ד'.

סיכום

במאמר זה ראינו שמשה פעל בארבעה תחומים הקשורים למנהיגות: א. הוא דאג להקים מערכת משפט ולעמוד בראשה; ב. כנביא, הוא העביר לעם ישראל את דבר ה', ואליו פנה העם בבקשה שידאג לתווך בינם לבין הקב"ה; ג. כמצביא, הוא ניהל קרבות נגד אויב אימתני, אבל גם הושיט יד לשלום כדי למנוע התפרצות מלחמה; ד. הוא ייעד ערי מקלט בעבר הירדן המזרחי, בידיעה ברורה שלא יזכה לעשות זאת

25. "ריבוי ההסברים שניתנו למוסד ערי המקלט נובע בלי ספק מריבוי הפנים שב" - א' רופא, 'לתולדותיהן של ערי המקלט', בית מקרא לא ב (קה), תשמ"ו, עמ' 112.
26. השווה לדין בן סורר ומורה (דברים כ"א, יח-כא), שבו ההורים חייבים להביא את הבן בפני זקני העיר, כדי שהאחרונים יקבעו את דינו.
27. הצלת הרוצח בשוגג מפני גואל הדם בולטת מאוד דווקא בספר דברים, והדבר מצטרף למצוות רבות בספר המתאייחסות למצוקתם של פרטים בחברה.
28. א' רופא (לעיל, הערה 25), עמ' 110. לדעת רופא ערי מקלט תפקדו גם כתחליף למקדש, שנתן חסות בלתי מבוקרת לרוצחים. רופא מסתמך, בין היתר, על הפסוקים בשמות כ"א, יב-יד: "מכה איש ומת מות יומת. ואשר לא צדה והאלהים אנה לידו ושמתו לך מקום אשר ינוס שמה. וכי יזד איש על רעהו להרגו בערמה מעם מזבחי תקחנו למות". לדעתו, המזבח נתפס בתודעת העם כמקלט לנמלטים מן החוק (ראה מ"א א', נ). פסוקים אלה מבחינים בין שני סוגי רוצחים. לרוצח בשוגג מיועד "מקום", אולם לרוצח במזיד אין מקלט; המזבח לא יכסה עליו, והוא יוצא להורג.

בעבר הירדן המערבי. על יסודות התשתית שהניח משה אמור היה העם להמשיך ולבנות את יחסי החברה ואת המנהיגות שלה. בכל התחומים האלה ביקש משה ללמד את העם איך עליו לפעול לאחר הסתלקותו. יבואו אחרים ויחליפו אותו, אבל על העם לדאוג שאלה יהיו אנשים שילכו בעקבות משה ויתמידו בדרכיו. פרשת שופטים היא מעין תכנית בנייה, שמטרתה לתרגם את מעשיו האישיים של משה לשפה הלאומית והחברתית.